

ПОДІЛЬСЬКИЙ АРЕАЛ І ЛІТЕРАТУРНИЙ СТАНДАРТ КІНЦЯ ХІХ СТ.: ЗАВДАННЯ І ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Важливим джерелом історичного вивчення подільських говірок є фольклорні та етнографічні записи з Поділля, а також художні твори С. Руданського, А. Свидницького, М. Коцюбинського та ін. Різні мовно-структурні рівні подільських говірок: фонетичні, лексичні, словотвірні, синтаксичні – були і є об'єктом дослідження багатьох українських мовознавців. У статті визначено завдання й засади дослідження подільського ареалу у формуванні української літературної мови ХІХ ст.

Ключові слова: історія мови, Поділля, подільський говір, ідіолект, фольклорні та етнографічні записи.

Проблеми історії української літературної мови в останні десятиліття привертала й досі привертають увагу дослідників – інтенсивно вивчаються окремі стилі літературної мови, окремі періоди в її історії, ідіостилі багатьох письменників. Серед праць останніх років, у яких розглянуто загальні й часткові питання історичного розвитку української літературної мови, варто виділити наукові розвідки Л.Гнатюк “Григорій Сковорода і українська літературна мова”, В.Грещука “Проблеми розвитку української мови в Галичині”, Л.Масенко “Становлення і стильовий розвиток української літературної мови в першій половині ХІХ ст.”, Л.Ткач “Варіативність української літературної мови в кінці ХІХ – початку ХХ ст.” тощо.

Період ХІХ – початку ХХ ст. позначився тим, що українська літературна мова не була єдиною й уніфікованою. Першопричиною цього було державне роз'єднання історичної української території. З цього приводу слушно зауважував В.Русанівський, “на стані української культури не могла не позначитися й та обставина, що українські землі перебували в складі різних за суспільним устроєм, мовами і національними традиціями державних утворень” [7: 147]. “Єдності літературної мови, – наголошує він, – у той час ще не було: Наддніпрянщина користувалася літературною мовою Шевченка – Куліша – Грінченка, Галичина й Буковина – галицьким варіантом, що всмоктав у себе багато полонізмів і регіоналізмів, Закарпаття – ‘русинською’ мовою, що базувалася як на місцевих говірках, так і на москвофільському варіанті

російської мови” [7: 291 – 292], зазначаючи, що в офіційному вжитку був кожен із цих трьох варіантів.

Нову українську мову збагатили протягом XIX – XX ст. кращі письменники XIX і XX ст., які творчо розвивали і збагачували її, боролися за надання українському народові права вільно користуватися рідною мовою. Серед них: Марко Вовчок, Панас Мирний, Пантелеймон Куліш, Леся Українка, Іван Нечуй-Левицький, Михайло Коцюбинський, Іван Франко, Борис Грінченко та сотні інших письменників зі всіх українських земель, які вносили в українську мову особливості рідних їм діалектів. Зрозуміло, що письменники цього періоду писали не лише художні твори, але й критичні статті, роботи, пов’язані з етнографією та фольклором. Не залишалися осторонь і літератори з Поділля. Так, на початку 50-х років XIX ст. сформувалась фольклорно-етнографічна школа Подільської духовної семінарії, до складу якої ввійшли А.Свидницький, С.Руданський, К.Шейковський, М.Симашкевич, К.Широцький та ін. Наприклад, С.Руданський записав чимало приказок і прислів’їв в с. Хомутинцях Вінницького повіту. З них 298 одиниць вмістив у своїй збірці Матвій Номис [14]. Важливий лексико-фразеологічний матеріал знаходимо у праці філолога-народознавця К.Шейковського “Быт подолян” [1], видрукуваній 1859 року. Відгукнувся на цю розвідку і вагомо її доповнив А. Свидницький у публікації “Великдень у подолян (По поводу “Быта подолян” Шейковского)”. Водночас А.Свидницький підготував рукопис власних зібрань “Відьми, чарівниці й упирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського”, вперше надрукований 1958 року, де яскраво відбито живе народне мовлення. Вихідці з Поділля брали участь й у формуванні, нормалізації української літературної мови. Бажаючи розв’язати проблему української мови на користь збагачення її наукового потенціалу, А.Свидницький зробив посильний внесок у розвиток вітчизняного мовознавства. Відомо, що він брав активну участь в лексикографічній праці. Ілюстративний матеріал, який він зібрав і записав з уст народу на Поділлі і на Полтавщині, потім перейшов у розпорядження упорядників Словника української мови під керівництвом П.Житецького” [2: 20 – 21]. Займався письменник і науковою, і навчально-методичною діяльністю – розпочав роботу над складанням граматики, написав наукову статтю “Вимова наша українська і потреби орфографування”. Цією статтею А.Свидницький відгукнувся на вимогу часу: в Україні на початку 60-х рр. XIX ст. серед багатьох науковців зріс інтерес до проблеми самобутності української мови як мови української нації. Зацікавлення українською мовою виявляється і в деяких його фольклорно-етнографічних працях. Наприклад, у праці “Велик-

день у подолян” автор так тлумачить слово “гаївка”: “Очевидно, що слово *гаївка* походить от гай; отсюда же (?) и *гайтись* – равносильное слову *баритись*, медлить, но не “проводить время” и, тем менее, “терять время попусту”, как говорит г. Шейковский (вып. I, стр. 1 и 43). “*Терять время*” по-украински – *гаїти час*, терять время попусту – *дарма* (под. даремне, или на дурнищю) *час гаїти*” [8: 485]. У цій же праці він також з’ясовує значення та походження слів “гаїтись”, “гай”, “Жельман” (назва фольклорного образу), “харлай” (назва гри), “цвинтар”. У статті “Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського” письменник пояснює слово “русалка”, йдучи за народною етимологією [9: 553 – 554]. У праці “Остатки от времен доисторических” він тлумачить назви на позначення людського житла та одягу: “буда”, “бурдїй”, “землянка”, “курїнь”, “хустка”, “шмаття” [10: 513]. Отже, А.Свидницький долучився до лінгвістичних дискусій, що велися в Україні у другій половині XIX ст. Своїм творчим доробком, громадською діяльністю, науковими нарисами та статтями він довів, що боротьба за українську мову була одним із першорядних завдань українства другої половини XIX ст., оскільки це було змаганням за право нації на самовизначення.

Чималу територію Поділля (Кам’янецький, Проскурівський, Летицький, Вінницький повіти) охопила й фольклорно-етнографічна експедиція П.Чубинського, що була проведена в 70-х роках XIX ст. У матеріалах семитомного видання “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел” (1872 – 1877) вміщено 1800 паремійних і фразеологічних одиниць, близько 200 загадок, узятих упорядником з рукописних джерел, зокрема з Поділля він використав записи А.Димінського [13]. Зазначимо, що П.Чубинський був першим, хто в публікації народних висловлювань вбачав і певні лінгвістичні інтереси.

Значною була і роль М.Коцюбинського в розвитку української лінгвістики. Міркування про українську мову виклав у літературно-критичних, публіцистичних працях листах. Він обстоював вільне, різностильове функціонування української мови, критикував помилкові, консервативні погляди на українську мову. М.Коцюбинський писав про мову творів І.Котляревського, Т.Шевченка, П.Куліша, І.Нечужа-Левицького та ін., окреслив джерела й шляхи збагачення літературної мови, висловив слушні міркування з питань лінгвостилістики, правопису тощо.

Звичайно, що й творчість письменників другої половини XIX – початку XX ст. тією чи іншою мірою привертала увагу дослідників. Як

доказ, про це написано чимало – від невеликих наукових розвідок до солідних дисертаційних досліджень. Ці дослідження торкаються здебільшого стилю окремих письменників: Г.Квітки-Осноров'яненка, Т.Шевченка, І.Котляревського, І.Франка, П.Грабовського, Панаса Мирного, М.Коцюбинського, Лесі Українки, Ю.Федьковича та ін.). А от дослідження, де схарактеризована мова творів письменників у контексті історії становлення і розвитку української літературної мови, про те, що з регіонального залишилося в українській мові, про те, що письменники того періоду орієнтувалися на матрицю літературної мови, яка не була сформована, але не могли відкинути народної мови, з якою народилися і жили, – якщо й і є, то вони стосуються письменників-західняків, насамперед Ю.Федьковича, В.Стефаніка, Марка Черемшини, І.Франка, О.Кобилянської. В.Статевса з цього приводу зазначає, що “в галицькому варіанті літературної мови з’явилися і запозичення, і неологізми, і архаїзми, а також використовуються і місцеві діалектизми, яких не було в східноукраїнському варіанті” [12: 311]. Однак П.Гриценко, проаналізувавши рукописний варіант роману “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”, іншої думки: “Твердження ... про незначну кількість лексичних діалектизмів у мові творів Панаса Мирного (за даними мегатексту) лише на підставі ХВР так само може бути уточнене: письменник добре знав лексику свого мовного доквілля, її синтагматику – поєднання слів у різноманітні словосполучення, нерідко застигли, клішовані, із зневиразненою для сучасного реципієнта семантикою, що засвідчує чітку зорієнтованість авторів ХВР на народне мовлення” [3: 31].

Отже, українська літературна мова на всіх етапах розвитку перебувала у взаємозв'язках з говорами [5: 125], які постають основою української літературної мови на всіх її структурних рівнях [6: 27]. Важливим джерелом історичного вивчення подільських говірок є фольклорні та етнографічні записи з Поділля. Їхні риси частково відбиті в записях К.Шейковського, А.Димінського, К.Широцького, І.Галька, М.Левченка, С.Руданського, А.Свидницького, В.Гнатюка, А.Коціпінського, а також у художніх творах С.Руданського, А.Свидницького, М.Коцюбинського та ін. Різні мовно-структурні рівні подільських говірок були і є об'єктом дослідження багатьох українських мовознавців. Так, фонетичні особливості досліджували Т.Бабіна, П.Ткачук, словотвірні – були предметом зацікавлень Л.Яропуд, лексичні риси подільського говору вивчали К.Баценко, Д.Брилінський, І.Варченко, М.Доленко, В.Рахинський, С.Рудницький, Л.Терешко, А.Мединський, фраземи говірок Західного Поділля на позначення явищ, ознак та процесів, пов'язаних із життям та діяльністю

людини обрала предметом свого дослідження Н. Коваленко, синтаксичними рисами подільського говору, зокрема уманських діалектів, цікавився Є. Рудницький. Загальні ознаки мовлення подолян на прикладі однієї говірки подано у працях таких дослідників, як Г. Голоскевич, Є. Грицак, І. Грицютенко, А. Дердюк, В. Зборовець, О. Мельничук, В. Отроковський, А. Сорочан, Г. Яцимирський. Взаємодію подільських говірок з іншими суміжними описали Г. Шило, К. Баценко, Г. Мартинова, Т. Шевченко, Н. Шеремета, Т. Тищенко. Віддаємо належне і намаганням І. Матвіяса укласти реєстри діалектизмів різних структурних рівнів різних письменників. Серед подолян учений опрацював мовотворчість А. Свидницького, С. Руданського та М. Коцюбинського [4: 83 – 89]. Однак лексика подільського говору в контексті літературного стандарту кінця XIX – початку XX століття не була предметом наукових досліджень. Цим і зумовлена актуальність дослідження “Подільський мовно-культурний ареал у формуванні української літературної мови XIX ст.”

Мета такої роботи – визначити місце подільського говору в становленні й розвитку української літературної мови кінця XIX – початку XX століття.

Для досягнення цієї мети поставлено завдання:

1. Подати подільський регіон не узагальнено, а більш докладно і схарактеризувати екстра- та інтралінгвальні чинники формування письменників-подолян як мовних особистостей.

2. Висвітлити вплив фольклорного компонента на їхню мовну творчість.

3. Опрацювати рукописи / автографи (а де це зробити неможливо, опиратися на списки як авторизовані, так і неавторизовані) й схарактеризувати мову художніх творів, зокрема творів С. Руданського, А. Свидницького, М. Коцюбинського, а також охарактеризувати мову фольклорних та етнографічних записів з Поділля в контексті історії становлення і розвитку української літературної мови.

4. Виявити співвідношення та функції книжних, розмовно-просторічних елементів та діалектизмів у текстах тієї доби.

5. З'ясувати, якою мірою відбилися говіркові явища, зокрема фонетичні, словотвірні, лексичні, морфологічні, синтаксичні, у художніх творах, а також у фольклорних та етнографічних записах з Поділля.

Засадами дослідження є:

1. Вимога уваги до джерел, передусім рукописів / автографів і першодруків, авторизованих і неавторизованих списків творів, зокрема творів С. Руданського, А. Свидницького, М. Коцюбинського, які зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка

НАН України. Ми обираємо за матеріал дослідження рукописи / автографи, авторизовані й неавторизовані списки творів ще й тому, що тексти творів різних років видання подаються за сучасним правописом, і виявити особливості мовної манери автора не завжди вдається. Наприклад А.Свидницький орієнтувався на живу народну мову, якою розмовляло населення центру України. На мові роману водночас позначився чималий вплив південно-західного (подільського) діалекту, що було зумовлено самим життєвим матеріалом, прагненням автора надати творові місцевого подільського колориту, а героям – більшої реалістичної конкретності” [11: 288]. Найголовніші фонетичні і граматичні особливості подільських говірок відбиті у романі “Люборацькі” такі: ненормативне вживання ненаголошених голосних: вживання **е** на місці **и**: *желетки – жилетки**, *одежена – одежина*, *выложестымъ – виложистим* (який відвертається – про комір); *промене – промине*, *стерчыть – стирчить*, *злытеметця – злитиметься*, *загремивъ – заgrimiv*; вживання **е** на місці **і**: *вечеръ – вечір*, *осень – осінь*; вживання **і** (**и**) на місці **е**: *червиль – червень*, *перид – перед*, *беригъ – берег*; вживання **і** (**и**) на місці сучасної **о**: *вечира – вечора*, *тичне – почне*; вживання **о** на місці **е**: *шосты – шести*; вживання **о** на місці етимологічного **а**: *богацтво – багатство*, *хозяйка – хазайка*; вживання **о** на місці **і**: *головици – голівці*, *возьмусь – візьмусь*, *сторон – сторін*, *сходцивъ – східців*, *збожжя – збіжжя*; вживання **у** на місці **о** (укання): *рубуча – роботяща*, *убіч – обіч*, *гудованцивъ – годованців*, *понагудовувано – понагодовано*; вживання **ы** (**и**) на місці **е**: *клькотило – клекотіло*, *пальць – палець*, *будыте – будете*, *мыни – мені*, *грыбинець – гребінець*, *смытану – сметану*; ненормативне вживання приголосних: вживання свистячого **з** на місці шиплячого **ж**: *мизъ – між*, *промизъ – проміж*; вживання шиплячих на місці свистячих: *видрижняютця – відрізняються*; депалаталізація **л**: *Полица – Польща*, *постояльній – постояльний*, *начальника – начальника*, *билие – більше*; палаталізація **н** перед шиплячими та суфіксами **-ськ-**, **-ств-**: *меньша – менша*, *благословеньстви – благословенстви*, *каминьчыкъ – камінчик*, *тоньчыи – тонший*, *паньство – панство*, *набоженьство – набоженство*, *цыганьською – циганською*; палаталізація шиплячих: *скинчатъ – скінчать*, *крячя – кричать*, *вимучя – вимучать*; ненормативне вживання **ф** на місці **хв**, **х**, **п**: *нафальтыця – нахвалиться*, *фьяля – хвиля*, *футра – хутра*, *фатало – хватало*; вставні приголосні [л], [н] після губних, наприклад: *Камнянець*, *тимня*, *здоровля*, *голубляче*; наявність протетичного [г]: *Гумань*; твердість приголо-

* Тут і далі приклади подасмо за: Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Фонд 3, № 3663. Свидницький Анатоль “Люборацькі”. Список невідомою рукою.

сного [р]: *ратувати, курам*; приголосні, в іменниках середнього роду II відміни, у позиції після голосних перед давнім закінченням *-ьје* не подовжуються, наприклад: *дівування, вбраня, убрані, каміня*; творення вищого ступеня порівняння прикметників за допомогою прикметниково-прислівникового суфікса *-ішч-* (-ійш-) для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-іш-*: *більіший, щиріше, голосніший, світліший, розумнійший*; вживання дієприкметникового суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-*: *стрижаний, голяний, обгороджений, посмоляний*; дієслівні форми I-ої особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни подано без чергування [д], [т], [з], [с] з відповідними шиплячими як у більшості південно-східних говорів, а також деяких південно-західних, наприклад: *ходю, попросю, вчисти, зненавидю*; форма родового відмінка множини іменників жіночого роду I відміни на *-ів*: *сестрів, бабів*; вживання форми 3-ої особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни на *-е* замість *-ить*: *висе, робе, молоте, говоре, доносе, любе, душе, дзвоне, зломе, вкороте* тощо.

2. Увага до мовно-культурного середовища, яке впливало (чи могло впливати) на мовотворчість окремих авторів. З цього приводу П.Гриценко зазначає: “з двох основних інформаційних складових у вивченні ідіолекту – тексту і мовного доквілля – досі спостереження зосереджують переважно на текстові як конкретному об’єктові, до якого можна застосувати різноманітні дослідницькі прийоми і процедури, а зовнішні обставини постановки тексту враховують принагідно, або залишають поза увагою” [3: 16].

3. Системність – це засада суцільного аналізу, а не вибіркового, не принагідного, оскільки, як зауважує П.Гриценко, “сьогодні склалася ситуація, коли за наявності великої кількості публікацій про мову творів українських письменників різного часу, естетичних течій і напрямів, публікацій нерідко оригінальних підходами до предмета вивчення та глибоких багатьма частковими спостереженнями, відсутні цілісні дослідження про ідіолекти цих письменників – з вичерпною характеристикою мови творів як самодостатніх об’єктів вивчення, так і в контексті історії становлення і розвитку літературної мови” [3: 16].

Отже, дослідження окремого ареалу у формуванні української літературної мови XIX ст. варто проводити не узагальнено, а в контексті історії мови. Ідіолект того чи іншого письменника не можна вивчати поза широким мовним і культурно-естетичним тлом, оскільки авторський стиль – це не лише конкретні художні твори письменника, а увесь його творчий доробок.

Література

1. Быть подолянъ издаваемъ К.Шейковскимъ. – К., 1860. – Вып. 2. – Т.І.
2. Герасименко В.Я. Анатолій Свидницький. Літературний портрет. – К., 1959.
3. Гриценко П.Ю. Ідіолект і текст // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка: Збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С.Я. Єрмоленко / Відп. ред. Академік НАН України В.Г. Склярєнко. – К., 2007.
4. Матвіяс І.Г. Варіанти української літературної мови. – К., 1998.
5. Матвіяс І.Г. Вплив говорів на українську літературну мову // Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Ф.Т. Жилка. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції (5-7 березня 2008 р., Київ). – К., 2008.
6. Матвіяс І.Г. Діалектна основа української літературної мови // Мовознавство. – 2007, – № 6.
7. Русанівський В.М. Історія української літературної мови: Підручник. – К., 2001.
8. Свидницький А.П. Великдень у подолян (По поводу “Быта подолян” Шейковского) // Анатолій Свидницький. Роман. Оповідання. Нариси. – К., 1985.
9. Свидницький А.П. Відьми, чарівниці й упирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського // Анатолій Свидницький. Роман. Оповідання. Нариси. – К., 1985.
10. Свидницький А.П. Остатки от времён доисторических // Анатолій Свидницький. Роман. Оповідання. Нариси. – К., 1985.
11. Сиваченко М.Є. Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі. – К., 1962.
12. Статєєва В.І. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінця ХІХ – початку ХХ ст. (На матеріалах спадщини М.Кошобинського, Лесі Українки, Б.Грінченка та ін.). – Ужгород, 1997.
13. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования собранные д. чл. П.П.Чубинским. – СПб., 1872-1877. – Т. І–VII.
14. Українські приказки, прислів'я, і таке інше. Уклав М.Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М.М. Пазяка – К., 1993.

One of the informant sources of historical investigation of Podilya dialects is folklore and ethnographic records from Podilya as well as literary works by S. Rudansky, A. Svydnytsky, M. Kotsyubynsky and others. Different language structural levels of Podilya dialects: phonetic, lexical, word building, syntactic – were and are the object of investigation for many Ukrainian linguists. In the article the tasks and starting points of Podilya dialects research in forming of Ukrainian literary language of the XIXth century.

Key words: history of language, Podilya, Podilya dialects, individual style, folk and ethnographic